

भारतीय लोकशाहीपुढील समकालीन राजकीय आव्हाने : एक राज्यशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. अरूण पेंटावार¹

Abstract: भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात व्यापक आणि बहुविध सामाजिक संरचना असलेली लोकशाही व्यवस्था आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून लोकशाही मूल्यांची संस्थात्मक स्थापना करण्यात आली. तथापि, २१ व्या शतकात सामाजिक, आर्थिक, तांत्रिक व राजकीय परिवर्तनांमुळे भारतीय लोकशाहीसमोर विविध स्वरूपाची आव्हाने निर्माण झाली आहेत. सदर शोधनिबंधात भारतीय लोकशाहीपुढील समकालीन राजकीय आव्हानांचा अभ्यास सामाजिक असमानता, राजकीय धुवीकरण, भ्रष्टाचार, माध्यमांचा प्रभाव, संस्थात्मक स्वायत्तता आणि नागरिक सहभाग या संदर्भात करण्यात आला आहे. या अभ्यासाचा उद्देश भारतीय लोकशाहीची सद्यस्थिती समजून घेऊन तिच्या बळकटीकरणासाठी आवश्यक उपाययोजना सूचित करणे हा आहे.

Keywords: भारतीय लोकशाही, समकालीन राजकारण, राजकीय आव्हाने, नागरिक सहभाग, संविधानिक मूल्ये

प्रस्तावना (Introduction):-

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी, वैविध्यपूर्ण आणि सतत कार्यरत असलेली लोकशाही व्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून सार्वभौमिक मताधिकार, मूलभूत हक्क, धर्मनिरपेक्षता आणि कायद्याचे राज्य या लोकशाही मूल्यांची संस्थात्मक स्थापना करण्यात आली. सामाजिक, आर्थिक, भाषिक आणि सांस्कृतिक विविधतेने नटलेल्या भारतात लोकशाहीची यशस्वी अंमलबजावणी ही जागतिक पातळीवर एक महत्त्वाची घटना मानली जाते. तथापि, २१ व्या शतकातील बदलत्या सामाजिक-राजकीय परिस्थितीत भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक समकालीन आव्हाने उभी राहिली आहेत. जागतिकीकरण, उदारीकरण, तंत्रज्ञानाचा वेगवान प्रसार, तसेच वाढती आर्थिक व सामाजिक विषमता यांमुळे लोकशाही प्रक्रियेचे स्वरूप बदलत चालले आहे. राजकीय धुवीकरण, भ्रष्टाचार, निवडणूक प्रक्रियेत पैशाचा वाढता प्रभाव, माध्यमांचे व्यापारीकरण आणि सोशल मीडियावरील दिशाभूल ही आव्हाने लोकशाहीच्या

¹सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, म. शि. प्र. मंडळाचे, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव, जि. बीड. महा.

मूल्यांना आणि संस्थात्मक विश्वासाहतेला आव्हान देत आहेत. याशिवाय, लोकशाही संस्थांची स्वायत्तता, केंद्र-राज्य संबंधांतील तणाव, नागरी स्वातंत्र्यांवरील मर्यादा आणि नागरिकांमधील वाढती राजकीय उदासीनता या बाबी भारतीय लोकशाहीच्या गुणवत्तेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात. लोकशाही केवळ निवडणूकप्रधान न राहता मूल्यप्रधान राहण्यासाठी या आव्हानांचे शास्त्रीय विश्लेषण आवश्यक ठरते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय लोकशाहीपुढील समकालीन राजकीय आव्हानांचा राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करण्यात येणार आहे. या अभ्यासातून लोकशाहीच्या सद्यस्थितीचे आकलन करून तिच्या बळकटीकरणासाठी आवश्यक उपाययोजना सूचित करण्याचा प्रयत्न करण्यात येईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतीय लोकशाहीसमोरील समकालीन राजकीय आव्हाने स्पष्ट करणे.
२. भारतीय लोकशाही सुदृढ करण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती आणि स्रोत

सदर शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये भारतीय संविधान, राज्यशास्त्रीय ग्रंथ, संशोधन लेख, अहवाल, नियतकालिके व दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतीय लोकशाहीपुढील समकालीन राजकीय आव्हाने

भारतीय लोकशाही ही संविधानिक मूल्यांवर आधारित जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था आहे. स्वातंत्र्यानंतर सार्वभौमिक मताधिकार, बहुदल प्रणाली, स्वतंत्र न्यायपालिका आणि मूलभूत हक्क यांच्या माध्यमातून लोकशाही संस्थात्मक स्वरूपात दृढ झाली. तथापि, २१ व्या शतकातील सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन, जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा प्रसार आणि बदलती राजकीय संस्कृती यांमुळे भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक समकालीन राजकीय आव्हाने उभी राहिली आहेत.

१) सामाजिक व आर्थिक असमानता

सामाजिक व आर्थिक असमानता ही भारतीय लोकशाहीपुढील एक मूलभूत आणि दीर्घकालीन राजकीय आव्हान आहे. लोकशाही व्यवस्थेचा गाभा समता, समान संधी आणि लोकसहभाग या तत्वांवर आधारित असतो; मात्र भारतीय समाजरचनेत ऐतिहासिक, सामाजिक व आर्थिक कारणांमुळे असमानता खोलवर

रुजलेली दिसून येते. जात, वर्ग, लिंग, धर्म आणि प्रादेशिक भेद या घटकांमुळे लोकशाहीतील समान सहभाग मर्यादित होतो.

भारतीय समाजात जातव्यवस्थेचा दीर्घकालीन प्रभाव अद्यापही स्पष्टपणे दिसून येतो. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, महिला आणि इतर दुर्बल घटकांना राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक संधी तुलनेने कमी प्रमाणात उपलब्ध होतात. परिणामी, लोकशाही प्रक्रियेत त्यांचे प्रतिनिधित्व अपेक्षित पातळीवर साध्य होत नाही. सामाजिक असमानता ही लोकशाहीतील समान प्रतिनिधित्व या मूलभूत तत्वाला आव्हान देते.

आर्थिक असमानता देखील भारतीय लोकशाहीसाठी गंभीर समस्या ठरली आहे. वाढते उत्पन्नातील अंतर, बेरोजगारी, दारिद्र्य आणि संसाधनांचे असमान वितरण यामुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक राजकीय प्रक्रियेपासून दूर राहतात. निवडणूक प्रक्रियेत पैशाचा वाढता प्रभाव हा आर्थिक असमानतेचा प्रत्यक्ष परिणाम असून, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम वर्गांना राजकारणात अधिक प्रभाव मिळतो.

अशा प्रकारे सामाजिक व आर्थिक असमानता ही केवळ सामाजिक समस्या नसून ती भारतीय लोकशाहीच्या गुणवत्तेला, स्थैर्याला आणि समावेशकतेला बाधा आणणारे गंभीर राजकीय आव्हान आहे. या असमानतेवर मात केल्याशिवाय लोकशाहीचा खरा अर्थ पूर्णत्वास जाऊ शकत नाही.

२) राजकीय धुवीकरण

राजकीय धुवीकरण ही भारतीय लोकशाहीपुढील एक गंभीर समकालीन आव्हान आहे. लोकशाही व्यवस्थेचा मूलभूत आधार सहिष्णुता, बहुविधता आणि संवाद या मूल्यांवर उभा असतो; मात्र समकालीन भारतीय राजकारणात धर्म, जात, भाषा, प्रादेशिकता आणि सांस्कृतिक ओळख यांवर आधारित राजकारण अधिक तीव्र होत असल्याचे दिसून येते. परिणामी समाजात विभागणी वाढून लोकशाहीच्या एकात्मतेवर प्रतिकूल परिणाम होतो. राजकीय धुवीकरणामुळे समाजात 'आपण' आणि 'ते' अशी मानसिकता निर्माण होते. बहुसंख्य-अल्पसंख्य, शहरी-ग्रामीण, श्रीमंत-गरीब अशा विभाजनांच्या रेषा अधिक ठळक होतात.

माध्यमे आणि सोशल मीडियाने राजकीय धुवीकरणाला अधिक गती दिली आहे. अल्गोरिदम-आधारित माहिती प्रसारामुळे विशिष्ट विचारधारांचे "इको-चेंबर्स" तयार होतात, ज्यामुळे विरोधी विचारांविषयी असहिष्णुता वाढते. चुकीची माहिती, द्वेषमूलक प्रचार आणि अफवा यांमुळे ओळखाधारित राजकारण अधिक तीव्र बनते.

अशा प्रकारे राजकीय धुवीकरण व ओळखाधारित राजकारण ही भारतीय लोकशाहीसाठी केवळ तात्कालिक समस्या नसून दीर्घकालीन धोका आहे. या आव्हानावर मात करण्यासाठी समावेशक राजकारण, संवादप्रधान लोकशाही, संविधानिक मूल्यांची पुनःप्रतिष्ठा आणि नागरिकांमध्ये सहिष्णुता वाढवणे आवश्यक ठरते.

३) भ्रष्टाचार व राजकीय नैतिकतेचा न्हास

भ्रष्टाचार व राजकीय नैतिकतेचा न्हास ही भारतीय लोकशाहीपुढील अत्यंत गंभीर आणि चिंताजनक समकालीन समस्या आहे. लोकशाही व्यवस्थेचा गाभा प्रामाणिकता, पारदर्शकता आणि सार्वजनिक उत्तरदायित्व या मूल्यांवर आधारित असतो; मात्र व्यवहारात या मूल्यांची सतत उपेक्षा होत असल्याचे चित्र दिसून येते. सत्तेचा गैरवापर, सार्वजनिक संसाधनांचा अपव्यय आणि वैयक्तिक अथवा पक्षीय स्वार्थासाठी निर्णय घेणे या प्रवृत्ती लोकशाहीच्या नैतिक अधिष्ठानाला कमकुवत करतात. निवडणूक प्रक्रियेत होणारा प्रचंड खर्च, अपारदर्शक राजकीय निधी व्यवस्था आणि आर्थिक हितसंबंध यांमुळे भ्रष्टाचाराला खतपाणी मिळते. उमेदवार निवडणुकीत यश मिळवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक संसाधनांचा वापर करतात, परिणामी सत्तेवर आल्यानंतर त्या गुंतवणुकीची “परतफेड” करण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. यामुळे धोरणनिर्मिती ही जनहिताऐवजी स्वार्थप्रधान बनते.

प्रशासनिक पातळीवर लाचलुचपत, कामकाजातील विलंब, नियमांची निवडक अंमलबजावणी आणि सत्तेचा दुरुपयोग हे प्रकार वारंवार आढळतात. भ्रष्टाचारामुळे सार्वजनिक सेवांची गुणवत्ता घसरते आणि सामान्य नागरिकांचा शासनव्यवस्थेवरील विश्वास कमी होतो. लोकशाहीतील उत्तरदायित्व आणि कायद्याचे राज्य ही तत्त्वे यामुळे दुर्बल ठरतात. राजकीय नैतिकतेचा न्हास हा भ्रष्टाचाराशी घट्टपणे जोडलेला आहे. सत्तेसाठी कोणतेही साधन योग्य मानणे, विरोधकांचे व्यक्तिकेंद्रित राजकारण, द्वेषमूलक प्रचार आणि घटनात्मक मूल्यांकडे दुर्लक्ष करणे या प्रवृत्ती वाढताना दिसतात. यामुळे राजकारणातील आदर्श मूल्ये आणि सार्वजनिक जीवनातील नैतिकता कमजोर होते.

अशा प्रकारे भ्रष्टाचार व राजकीय नैतिकतेचा न्हास ही भारतीय लोकशाहीसाठी केवळ प्रशासकीय समस्या नसून ती लोकशाहीच्या वैधतेवर आणि स्थैर्यावर थेट परिणाम करणारी राजकीय आव्हान आहे. लोकशाही सुदृढ करण्यासाठी नैतिक राजकारण, पारदर्शक शासन आणि प्रभावी उत्तरदायित्व यांची पुनःस्थापना करणे अत्यावश्यक आहे.

४) निवडणूक प्रक्रियेत पैशाचा प्रभाव

निवडणूक प्रक्रिया ही लोकशाही व्यवस्थेचा केंद्रबिंदू असून ती मुक्त, निष्पक्ष आणि पारदर्शक असणे अपेक्षित असते. तथापि, समकालीन भारतीय लोकशाहीत निवडणूक प्रक्रियेत पैशाचा वाढता प्रभाव ही एक गंभीर राजकीय समस्या बनली आहे. प्रचारासाठी लागणारा प्रचंड खर्च, आर्थिक बळावर उमेदवारांची निवड आणि मतदारांवर प्रभाव टाकण्यासाठी होणारा आर्थिक वापर यामुळे निवडणूक प्रक्रियेची स्वच्छता व विश्वासाहता बाधित होते.

निवडणूक प्रचारात जाहिराती, सभा, डिजिटल प्रचार, माध्यमांवरील प्रसिद्धी आणि प्रचार साहित्य यासाठी मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक संसाधने लागतात. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम उमेदवार किंवा पक्षांना निवडणुकीत तुलनात्मक लाभ मिळतो, तर सामान्य किंवा दुर्बल घटकांसाठी राजकीय स्पर्धा कठीण होते. यामुळे समान संधी या लोकशाही तत्वाला छेद मिळतो.

पैशाच्या प्रभावामुळे मतदारांच्या निर्णयप्रक्रियेवरही परिणाम होतो. काही ठिकाणी थेट किंवा अप्रत्यक्ष स्वरूपात मतखरेदी, भेटवस्तू, सवलती किंवा आर्थिक प्रलोभने दिली जातात. अशा प्रकारच्या व्यवहारांमुळे मतदारांचा विवेकशील व स्वातंत्र्यपूर्ण निर्णय घेण्याचा अधिकार मर्यादित होतो आणि लोकशाही मूल्यांचे क्षरण होते.

निवडणूक प्रक्रियेत पैशाचा प्रभाव वाढल्याने भ्रष्टाचारालाही चालना मिळते. निवडणूक खर्चाची भरपाई करण्यासाठी निवडून आलेले प्रतिनिधी गैरमार्गांचा अवलंब करतात, ज्यामुळे प्रशासकीय अपारदर्शकता व राजकीय नैतिकतेचा न्हास होतो. परिणामी लोकशाहीवरील जनतेचा विश्वास कमी होण्याची शक्यता निर्माण होते.

अशा प्रकारे निवडणूक प्रक्रियेत पैशाचा प्रभाव ही भारतीय लोकशाहीपुढील एक गंभीर समकालीन राजकीय आव्हान आहे. या समस्येवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी निवडणूक सुधारणांचा विस्तार, राजकीय वित्तपुरवठ्यात पारदर्शकता, कठोर कायदेशीर अंमलबजावणी आणि नागरिकांची जागरूकता अत्यावश्यक आहे.

५) माध्यमे, सोशल मीडियाच्या माध्यमातून जनतेची दिशाभूल

लोकशाही व्यवस्थेत माध्यमे ही जनमत निर्मितीचे प्रभावी साधन मानली जातात आणि त्यांना लोकशाहीचा चौथा स्तंभ असे संबोधले जाते. वस्तुनिष्ठ माहिती देणे, सत्तेवर नियंत्रण ठेवणे आणि नागरिकांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे ही माध्यमांची मूलभूत भूमिका आहे. तथापि, समकालीन काळात माध्यमांचे

व्यापारीकरण, पक्षपाती मांडणी आणि सोशल मीडियाचा अनियंत्रित वापर यांमुळे जनतेची दिशाभूल होण्याचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या वाढले आहे.

प्रिंट व इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांमध्ये टीआरपी, प्रसिद्धी आणि आर्थिक लाभ यांना प्राधान्य दिले जात असल्यामुळे अनेक वेळा बातम्यांचे सनसनाटीकरण, अर्धसत्य माहिती आणि विशिष्ट राजकीय विचारसरणीला पोषक मांडणी केली जाते. यामुळे वस्तुनिष्ठ विश्लेषणाऐवजी भावनिक प्रतिक्रिया निर्माण होतात आणि लोकमत चुकीच्या दिशेने प्रभावित होते. माध्यमांची ही भूमिका लोकशाहीतील माहितीपूर्ण निर्णयप्रक्रियेला बाधा आणते.

सोशल मीडियाने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला नवे व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले असले, तरी त्याचबरोबर चुकीची माहिती (Fake News), अफवा, द्वेषमूलक मजकूर आणि दिशाभूल करणारे प्रचार यांचा प्रसारही मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. अल्गोरिदम-आधारित माहिती वितरणामुळे वापरकर्त्यांना त्यांच्या विचारांशी सुसंगत माहितीच अधिक प्रमाणात दिसते, ज्यामुळे इको-चेंबर निर्माण होतात आणि वैचारिक धुवीकरण वाढते.

निवडणूक काळात सोशल मीडियाचा वापर मतदारांवर प्रभाव टाकण्यासाठी नियोजित पद्धतीने केला जातो. खोटी आकडेवारी, बनावट व्हिडिओ, चुकीच्या संदर्भातील भाषणे आणि व्यक्तिमत्त्व हनन यांमुळे मतदारांचा विवेकशील निर्णय घेण्याचा अधिकार बाधित होतो. अशा परिस्थितीत लोकशाहीची गुणवत्ता कमी होण्याची शक्यता निर्माण होते.

अशा प्रकारे माध्यमे व सोशल मीडियाच्या माध्यमातून होणारी जनतेची दिशाभूल ही भारतीय लोकशाहीसमोरील गंभीर समकालीन आव्हान आहे. या आव्हानावर मात करण्यासाठी माध्यमांची सामाजिक जबाबदारी, माहितीची पारदर्शकता, प्रभावी नियमन आणि नागरिकांमध्ये माध्यम साक्षरता वाढवणे अत्यावश्यक आहे.

६) लोकशाही संस्थांची स्वायत्तता

लोकशाही संस्थांची स्वायत्तता ही कोणत्याही संविधानिक लोकशाहीची मूलभूत अट आहे. विधिमंडळ, कार्यकारी आणि न्यायपालिका यांच्यातील सत्तासंतुलन व परस्पर नियंत्रण (Checks and Balances) हे लोकशाहीच्या यशस्वी कार्यासाठी अत्यावश्यक मानले जाते. भारतीय लोकशाहीत संविधानाने या संस्थांना स्वतंत्र अधिकार व कार्यक्षेत्र दिले असून, त्यांची स्वायत्तता लोकशाहीच्या स्थैर्याची हमी देणारी आहे. तथापि, समकालीन काळात या संस्थांच्या स्वायत्ततेवर विविध कारणांमुळे प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. विधिमंडळाची भूमिका ही कायदे निर्मिती व कार्यकारीवर नियंत्रण ठेवण्याची असते; मात्र पक्षीय शिस्त, बहुमताचा अतिरेक आणि

चर्चेवैवजी गोंधळ यांमुळे विधिमंडळाचे स्वतंत्र व विवेकशील कार्य अनेकदा मर्यादित होते. परिणामी संसदीय चर्चेची गुणवत्ता आणि उत्तरदायित्वाची प्रक्रिया दुर्बल ठरते.

कार्यकारी संस्था म्हणजे सरकार व प्रशासकीय यंत्रणा. प्रशासनावर राजकीय दबाव, बदली-नियुक्त्यांमध्ये हस्तक्षेप आणि निर्णयप्रक्रियेत पक्षीय हितसंबंध यांमुळे प्रशासकीय स्वायत्तता बाधित होते. याचा परिणाम निष्पक्ष प्रशासन व कायद्याच्या समान अंमलबजावणीवर होतो. याशिवाय निवडणूक आयोग, नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (CAG), माहिती आयोग यांसारख्या घटनात्मक व वैधानिक संस्थांची स्वायत्तताही लोकशाहीच्या आरोग्यासाठी महत्त्वाची आहे. या संस्थांवर राजकीय प्रभाव वाढल्यास निवडणूक प्रक्रिया, आर्थिक पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व यांवर प्रतिकूल परिणाम होतो.

अशा प्रकारे लोकशाही संस्थांची स्वायत्तता ही भारतीय लोकशाहीसमोरील एक महत्त्वाची समकालीन राजकीय आव्हान आहे. या स्वायत्ततेचे संरक्षण व बळकटीकरण केल्याशिवाय लोकशाहीची गुणवत्ता, विश्वासार्हता आणि स्थैर्य सुनिश्चित होऊ शकत नाही.

७) नागरिक सहभाग व राजकीय उदासीनता

लोकशाही व्यवस्थेचा आत्मा हा नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावर अवलंबून असतो. मतदान, सार्वजनिक चर्चा, आंदोलन, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील सहभाग आणि धोरणनिर्मिती प्रक्रियेत सहभाग ही लोकशाहीची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. तथापि, समकालीन भारतीय लोकशाहीमध्ये नागरिकांचा, विशेषतः युवकांचा, राजकीय प्रक्रियेत सहभाग कमी होत असल्याचे दिसून येते. ही वाढती राजकीय उदासीनता लोकशाहीच्या गुणवत्तेसाठी गंभीर आव्हान ठरत आहे.

मतदान प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग हा लोकशाहीचा मूलभूत घटक असला तरी अनेक वेळा मतदानातील घट, 'मतदानाचा उपयोग नाही' अशी भावना आणि राजकीय संस्थांवरील अविश्वास यांमुळे नागरिक सहभाग मर्यादित राहतो. भ्रष्टाचार, अपारदर्शक कारभार आणि अपूर्ण आश्वासने यांमुळे सामान्य नागरिकांमध्ये राजकारणाबाबत निराशा निर्माण होते. नागरिक सहभागाचा अभाव केवळ मतदानापुरता मर्यादित नसून, सार्वजनिक चर्चांमध्ये सहभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील कार्य, नागरी संघटना आणि स्वयंसेवी संस्थांमधील सक्रियता यांचाही अभाव दिसून येतो.

अशा प्रकारे नागरिक सहभागातील घट व राजकीय उदासीनता ही भारतीय लोकशाहीपुढील गंभीर समकालीन समस्या आहे. या आव्हानावर मात करण्यासाठी राजकीय व नागरी शिक्षणाचा विस्तार, पारदर्शक प्रशासन,

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सशक्तीकरण आणि युवकांचा सक्रिय सहभाग प्रोत्साहित करणे अत्यावश्यक आहे.

८) न्यायपालिकेची विश्वसनीयता

न्यायपालिका ही भारतीय लोकशाहीची एक अत्यंत महत्वाची आणि घटनात्मक संस्था असून ती घटनाचे रक्षणकर्ते व मूलभूत हक्कांचे संरक्षक म्हणून ओळखली जाते. लोकशाही व्यवस्थेत कायद्याचे राज्य (Rule of Law) टिकवून ठेवण्यासाठी न्यायपालिकेची विश्वसनीयता अत्यावश्यक असते. तथापि, समकालीन काळात न्यायपालिकेच्या कार्यप्रणालीबाबत काही गंभीर प्रश्न उपस्थित होत असून, त्यामुळे तिच्या विश्वसनीयतेसमोर आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

न्यायप्रक्रियेत होणारा विलंब ही न्यायपालिकेच्या विश्वसनीयतेवर परिणाम करणारी एक प्रमुख समस्या आहे. प्रलंबित खटल्यांची संख्या, मनुष्यबळाची कमतरता आणि प्रक्रियात्मक गुंतागुंत यामुळे “उशिरा मिळणारा न्याय म्हणजे नाकारलेला न्याय” (Justice Delayed is Justice Denied) ही भावना नागरिकांमध्ये दृढ होत आहे. यामुळे सामान्य जनतेचा न्यायव्यवस्थेवरील विश्वास कमी होण्याची शक्यता निर्माण होते. न्यायपालिका पूर्णपणे स्वतंत्र आणि निष्पक्ष राहणे हे लोकशाहीच्या दृष्टीने अत्यावश्यक आहे; मात्र या स्वायत्ततेबाबत निर्माण होणाऱ्या शंका लोकशाहीसाठी चिंताजनक ठरतात.

सामान्य नागरिकांना न्याय मिळवण्याची प्रक्रिया खर्चिक, वेळखाऊ आणि क्लिष्ट वाटते. गरीब, वंचित आणि दुर्बल घटकांसाठी न्यायप्रवेश मर्यादित असल्यास न्यायव्यवस्थेची लोकाभिमुखता कमी होते. परिणामी न्यायपालिका ही ‘सामान्य जनतेपासून दूर’ अशी प्रतिमा निर्माण होण्याचा धोका असतो. तथापि, भारतीय न्यायपालिकेने अनेक ऐतिहासिक निर्णयांच्या माध्यमातून लोकशाही मूल्ये, मूलभूत हक्क आणि सामाजिक न्यायाचे संरक्षण केले आहे. सार्वजनिक हित याचिका (PIL), न्यायालयीन सक्रियता आणि घटनात्मक पुनरावलोकन या माध्यमांतून न्यायपालिकेने लोकशाहीला बळकटी दिली आहे. त्यामुळे न्यायपालिकेतील मर्यादा असूनही तिचे ऐतिहासिक योगदान नाकारता येत नाही.

अशा प्रकारे न्यायपालिकेची विश्वसनीयता ही भारतीय लोकशाहीपुढील एक संवेदनशील आणि महत्वाची समकालीन समस्या आहे. न्यायप्रक्रियेतील पारदर्शकता, वेळेवर न्याय, स्वायत्तता आणि सर्वसामान्यांना सुलभ न्यायप्रवेश यांद्वारेच न्यायपालिकेवरील जनतेचा विश्वास दृढ करता येऊ शकतो.

९) नेतृत्वावरील जनतेचा अंधविश्वास

समकालीन भारतीय लोकशाहीत काही वेळा नेतृत्वावर होणारा अति किंवा अंधविश्वास हा लोकशाही मूल्यांसाठी आव्हान ठरत असल्याचे दिसून येते. व्यक्तिकेंद्रित राजकारण, करिष्माई नेतृत्व आणि भावनिक प्रचार यांमुळे जनतेचा विवेकशील विचार मागे पडतो.

नेतृत्वावरील अंधविश्वासामुळे निर्णयप्रक्रियेत चिकित्सक दृष्टिकोनाचा अभाव निर्माण होतो. नेत्यांच्या धोरणांवर प्रश्न विचारणे, त्यांची जबाबदारी निश्चित करणे आणि त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करणे हे लोकशाहीचे आवश्यक घटक असतात; मात्र अंधनिष्ठेमुळे नेत्यांवर टीका करणे किंवा विरोध मांडणे गैरसमजले जाते. यामुळे लोकशाहीतील उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता कमी होते.

अंधविश्वासाच्या वातावरणात व्यक्तीपूजा (Personality Cult) वाढण्याची शक्यता असते. अशा परिस्थितीत लोकशाही संस्थांचे महत्त्व कमी होऊन व्यक्तीला प्राधान्य दिले जाते. परिणामी संसदीय प्रक्रिया, संविधानिक मर्यादा आणि संस्थात्मक नियंत्रण दुर्लक्षित होऊ शकते, जे लोकशाहीसाठी घातक ठरते. माध्यमे आणि सोशल मीडियाच्या प्रभावामुळे नेतृत्वाची प्रतिमा अतिशयोक्त स्वरूपात सादर केली जाते. प्रचारकी भाष्य, निवडक माहिती आणि भावनिक आवाहने यांमुळे जनतेत तर्काधिष्ठित विचाराएवजी भावनिक निष्ठा निर्माण होते. याचा परिणाम लोकशाहीतील विवेकशील नागरिकत्वावर होतो.

अशा प्रकारे नेतृत्वावरील जनतेचा अंधविश्वास ही भारतीय लोकशाहीपुढील एक गंभीर समकालीन राजकीय समस्या आहे. या आव्हानावर मात करण्यासाठी राजकीय शिक्षण, माध्यम साक्षरता, सक्रिय नागरिक सहभाग आणि संस्थात्मक लोकशाहीचे बळकटीकरण अत्यावश्यक आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):-

- भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात व्यापक, वैविध्यपूर्ण आणि घटनात्मकदृष्ट्या सुदृढ लोकशाही व्यवस्था म्हणून ओळखली जाते.
- समकालीन काळात उद्भवलेली सामाजिक व आर्थिक असमानता, राजकीय धुवीकरण, भ्रष्टाचार, निवडणूक प्रक्रियेत पैशाचा प्रभाव, माध्यमांद्वारे होणारी दिशाभूल, लोकशाही संस्थांची स्वायत्तता, नागरिक सहभागातील घट, न्यायपालिकेची विश्वसनीयता आणि नेतृत्वावरील अंधविश्वास ही आव्हाने लोकशाहीच्या गुणवत्तेवर गंभीर परिणाम करत आहेत.
- लोकशाही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित न राहता ती सामाजिक न्याय, उत्तरदायित्व, पारदर्शकता आणि सक्रिय नागरिक सहभागावर आधारित असावी लागते.

- समकालीन राजकारणात व्यक्तिकेंद्रित नेतृत्व, आर्थिक वर्चस्व आणि माहितीचे राजकारण यांमुळे लोकशाही मूल्यांचे क्षरण होत आहे.
- भारतीय संविधानाने समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या मूलभूत तत्वांच्या माध्यमातून लोकशाहीची मजबूत चौकट प्रदान केली आहे.
- लोकशाही संस्थांची स्वायत्तता अबाधित ठेवणे, निवडणूक सुधारणांचा विस्तार करणे, माध्यमांची सामाजिक जबाबदारी निश्चित करणे आणि न्यायप्रवेश सुलभ करणे हे लोकशाही सुदृढीकरणासाठी आवश्यक ठरते.
- नागरिकांमध्ये राजकीय साक्षरता, चिकित्सक विचारशक्ती आणि सक्रिय सहभाग वाढवणे ही काळाची गरज आहे.
- घटनात्मक मूल्ये, संस्थात्मक बळकटी आणि लोकसहभाग यांचा समन्वय साधल्यास भारतीय लोकशाही अधिक सशक्त, समावेशक आणि उत्तरदायी बनू शकते.

संदर्भ ग्रंथ (References):-

- आंबेडकर, भि. रा. (१९४९). भारतीय राज्यघटना. नवी दिल्ली: भारत सरकार.
- कोठारी, राजीनी. (२०१०). भारतीय राजकारण. नवी दिल्ली: ओरिएंट ब्लॅकस्वान
- महाजन, व्ही. डी. (२०१९). भारतीय राज्यघटना व राजकीय व्यवस्था. नागपूर: कैलास प्रकाशन.
- फडके, य. दि. (२०१६). भारतीय लोकशाही : स्वरूप, समस्या आणि भविष्य. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
- साबनीस, ह. न. (२०१८). समकालीन भारतीय राजकारण. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
- कुलकर्णी, रमेश. (२०१७). भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.
- देशमुख, शरद. (२०१५). राजकीय नैतिकता आणि लोकशाही मूल्ये. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
- पाटील, अशोक. (२०२०). निवडणूक प्रक्रिया व लोकशाही. मुंबई: ग्रंथाली प्रकाशन.

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*